

Kyrkobyggande enligt Upplandslagen och Hälsingelagen

Kyrkobyggande har som bekant ägt rum med olika grader av intensitet under åtskilliga århundraden. Från en kyrkostruktur med spridda biskopskyrkor i olika *civitates* runt om i Europa under det första årtusendet, påbörjas vid mitten och särskilt under andra halvan av det första årtusendet uppförande av ett nytt slags kyrkor, nämligen privatkyrkor vid stormäns *villae*. Dessa kyrkor var privat egendom och den inkomst som kyrkan kunde generera tillföll kyrkans ägare, *patronus*, som också kunde tillsätta kyrkans präst. I Europa och i England är det framgent denna nya kyrkostruktur som kommer att utgöra grunden för den parochiala strukturen. Självklart försvagade detta den påvliga och biskopliga kontrollen över kyrkostrukturen i Europa, vilket bland annat ledde till att man, exempelvis vid konciliet i Braga år 572, utfärdade bestämmelser att kyrkor som uppförts av ekonomiska snarare än religiösa skäl inte skulle konsekreras. Under Karl den stores tid utfärdades omkring år 800 flera kapitularier i syfte att bättra organisera och kontrollera denna typ av kyrkor, bland annat så att varje kyrka skulle ha en prästgård, *mansus*, som skulle vara fri från skatt och onera.

Denna ordning, där sekulära krafter dominerade den kyrkliga topografin i Europa, höll i sig långt in på 1000-talet. Visserligen gjordes successiva försök från centralkyrkan att låta biskoparna få kontroll också över denna typ av kyrkor och lekmannaorganiserat prästerskap. Denna offensiv rörande kyrkans frihet, *libertas ecclesiae*, kulminerade under andra hälften av 1000-talet med påve Gregorius VII († 1085). Med denna utökade kontroll av kyrkorna kunde man även inskränka patronatsrätten, *ius patronus*, så att kyrkans ägare inte ensam hade full kontroll över tillsättandet av präst utan att denne hade att föreslå präst, medan det var biskopen som insatte prästen i sitt ämbete.¹

¹ Se t.ex. Stutz 1913; Stutz 1937; Stutz 1961; Schalling 1920; Schalling 1936; Nylander 1953; Feine 1960; Andræ 1960, s. 6; Smedberg 1973, s. 88–94; Brink 1990, s. 75–77; Brink 1991, s. 114–120; Nilsson 1998, s. 16–28, 70–113.

För Sveriges del är det intressant att notera att det i de båda götalogarna (VgL och ÖgL) inte finns några direkta bestämmelser om hur kyrka skall uppföras,² samt att prästgården här betraktas som kyrkans egendom, medan det i svealagarna redogörs för hur kyrkobyggnad skall gå till och görs en skarp åtskillnad mellan prästbordet och kyrkans underhållsgods, *fabrica*. Här uppträder således kyrkan och prästbordet som skilda rättssubjekt, och man skiljer även på sockenprästens personliga egendom, och sådant han hade förvärvat under sin ämbets-tid, från den egendom han hade att förvalta i kraft av sitt ämbete.³ Man kan vidare notera den i forskningen ofta uppmärksammade inledningen till Östgötalagens första paragraf i Kyrkobalken (Kk), nämligen att "Konungen låter kyrkobygge börja, bönderna föra det till slut", vilket antagits att här, inte som det normala är i övriga lagar, biskopen gett tillstånd till byggande av kyrka, utan i Östergötland fordrades kungens tillstånd.⁴ Alla dessa olika faktorer har förstås haft betydelse för tillkomsten av såväl kyrkor som prästgårdar vad gäller deras genes.

I detta sammanhang blir det intressant att studera likheter och skillnader vad gäller uppförandet av kyrkor och inrättandet av prästgårdar enligt bestämmelserna i kyrkobalkarna i Upplandslagen (UL) respektive Hälsingelagen (HL). Detta mot bakgrund av att den senare "kalkulerats" på den förra vid sin tillkomst, men där det finns vissa – ibland små, ibland större – avvikelser mellan de båda lagarna. Dessa avvikelser torde spegla skilda socio-ekonomiska förutsättningar mellan Uppland och Norrland, vilket ärkebiskopen i Uppsala hade att förhålla sig till.⁵

HL har i Kyrkobalkens första paragraf övertagit, i princip *in extenso*, UL:s första paragraf, vad gäller hur man skulle gå till väga vid uppförandet av en kyrka:

UL §. 1. Nu wiliæ kristni mæn krist buþ haldæ. ok kirkiu aff nyu byggjæ. þa skulu böndær til biscups faræ. þer sum þær .i. sokn æru. ok soknæ præst sin mæþ sik hawæ. ok aff biskupi loff at beþæs. at þe kirkiu byggjæ mughu. Biskupær a æmpni þeræ skopæ. ok loff til giwæ. þæþæn skulu þer hem faræ. ok stempnu dagh fore leggiæ. allum þem iorþ aghu innæn soknær. þer skulu dagxwærki til lata æptir bondæ tal. ok akæ æptir iorþæ tal.⁶

2 För den äldre Västgötalagens del antar Åke Holmbäck och Elias Wessén att ett blad saknas i det till grund liggande manuskriptet, men att det i följande paragraf framgår att det var biskopen som gav tillstånd, se *Svenska landskapslagar*, 1, s. 20 not 1,

3 *Svenska landskapslagar*, 1, Kk 1; *Svenska landskapslagar*, 5, Kk 1; Brink 1990, s. 77.

4 *Svenska landskapslagar*, 1, s. 21 not 1.

5 Brink 2010, särskilt s. 26.

6 "Upplandslagen på fornsvenska, Kyrkobalken 1", <http://project2.sol.lu.se/fornsvenska/>.

UL §. 1. Nu vilja kristna män hålla Kristi bud och bygga ny kyrka; då skola de bönder, som äro där i socknen, fara till biskopen och hava sin sockenpräst med sig och bedja biskopen om lov att få bygga en kyrka. Biskopen skall pröva deras sak och giva dem lov därtill. Därifrån skola de fara hem och kalla alla dem, som äga jord inom socknen, till stämman å utsatt dag. De skola lämna dagsverken till bygget efter mantal och göra körslor efter jordatal.⁷

HL §. 1. Nu uilia kristnir mæn krist buþ at haldö. ok kyrkiu af nyu göræ. þa skulu böndör til biskups faræ ok soknæ præst sin mæþ sik hawa. ok aff byscupi loff ath beþas at þe kyrkiu byggia moghæ. Biscuper a empnæ þera skuþa. ok loff till giwæ. §.2. Allir fulgærþæ böndör aki æptur bonda tali. ok daghwærki æftir vighræ mannæ tali.⁸

HL §. 1. Nu vilja kristna män hålla Kristis bud och bygga ny kyrka. Då skola bönderna fara till biskopen och hava sin sockenpräst med sig och bedja om lov att få bygga en kyrka. Biskopen skall pröva deras sak och giva dem lov därtill. § 2. Alla fullsuttna bönder skola göra körslor efter bondetal och dagsverken efter antalet vapenföra män.⁹

Som framgår är det inte mycket som skiljer åt, men det är notabelt att de båda lagarna alltså anpassat sin skrivning efter de socio-ekonomiska förhållanden som varit rådande i Uppland respektive Hälsingland (Norrland): i UL tycks det som om det var de jordägande som skulle sammankallas till stämman, vilket måste betyda att landbobönder inte blev kallade. Något likande finns inte i HL, vilket i sin tur måste betyda att landbor, och därmed ett jordägande frälse, inte fanns här.¹⁰ När sedan själva kyrkobygget påbörjades skulle enligt UL dagsverken göras efter mantal, och då får man förmoda att även landbobönder skulle bidra med sin arbetskraft, samt att bördan med körslor skulle fördelas enligt jordatal. I HL skulle körslorna utföras av alla bönder i socknen och dagsverken av alla vapenföra män, dvs. alla män som var 18 år och äldre.¹¹ Här finns inget om fördelning av körslor enligt jordatal, vilket torde visa att jorden i Hälsingland vid denna tid inte var skattlagd,¹² medan man i Uppland hade genomfört en skattläggning av jorden i markland.

När jag reflekterade över denna paragraf i min doktorsavhandling uppmärksammade jag det faktum att bönderna skulle fara till biskopen

⁷ Svenska landskapslagar, 1:2, s. 13.

⁸ "Hälsingelagen på fornsvenska, Kyrkobalken 1", <http://project2.sol.lu.se/fornsvenska/>.

⁹ Svenska landskapslagar, 3, s. 264.

¹⁰ Se härom senast Brink 2014.

¹¹ Så enligt "Hälsingelagens Rättegångsbalk 14:2" i Svenska landskapslagar, 3, s. 398.

¹² Jfr Svenska landskapslagar, 3, s. 277 not 8.

och bedja om lov att uppföra en kyrka *tillsammans* med sin sockenpräst, och att detta uppenbarligen borde tolkas så att lagrummet torde avse:

att man skulle återuppföra eller bygga en ny, större (?) kyrka. Vi torde således inte fånga initialskedet för kyrkobygget här. Överhuvud kan HL:s lagrum om kyrkobygge spegla ett tämligen långt framskridet skede i sockenbildningsförloppet, när kyrkan redan är helt etablerad och styr den organisatoriska utvecklingen fullständigt, vilket skulle kunna visas av att biskopen skulle ge tillstånd om kyrkobygge.¹³

Jag ser idag ingen anledning att modifiera denna hypotes.

Om vi går vidare med frågan hur präst skulle utses samt hur prästgård skulle tillskapas och tilldelas prästen, framkommer ytterligare några avgörande skillnader mellan lagarna. I båda lagarna sägs att när kyrkan är byggd, då skall den ha "bol", som prästen skall bo på. Detta prästbol skall enligt UL vara ett markland jord till varje "hundareskyrka" och ett halvt markland jord till varje "tolftkyrka".¹⁴ HL antyder inget om hur stort ett prästbol skall vara, vilket antingen kan tolkas som en följd av att en marklandsindelning inte var införd i Hälsingland (vilket vi vet att den inte var) eller att prästgårdar har tillkommit på annat sätt i Hälsingland (Norrland) än i Uppland. Jag är således böjd att anta att det senare gällde.¹⁵

Till sist finns en påfallande skillnad mellan lagarna, nämligen vid val av präst till kyrka. I HL (Kk 5) anges att den präst skall antas som alla är "ense om"; skulle man inte vara ense i socknen om vem som skulle utses till präst övergick beslutet till biskopen att utse präst. I UL (Kk 5) finner vi en annan ordning. Inledningsvis är gången densamma, nämligen att om inte alla i socknen är ense övergår beslutet på biskopen. Men när sockenbönderna därvid approcherar biskopen och "ber om en präst" så skall denne ge kyrkan åt den "som har faderlig rätt över henne; detta kalla klerkerna *ius patronatus*".¹⁶ Vi finner här exempel på att den på kontinenten förhärskande ägandeformen, där en "juridisk person", en *patronus*, kunde äga och ha kontroll över en enskild kyrka förekom också i medeltidens Uppland; i Sverige utgjordes *patronus* ofta av kungen eller av en eller flera frälsepersoner.¹⁷ Eftersom detta med *ius patronatus* har utelämnats i HL kan vi vara tämligen säkra på att sådana egenkyrkor,

¹³ Brink 1990, s. 159.

¹⁴ Om Upplandslagens hundares- och tolftkyrkor, se särskilt Kjällerström 1975.

¹⁵ Jfr nedan.

¹⁶ *Svenska landskapslagar*, 1:2, s. 15.

¹⁷ Se t.ex. Nylander 1968; Inger 1988.

som ägts av någon privatperson, knappast har funnits i Hälsingland.¹⁸ Istället torde merparten av de hälsingska sockenkyrkorna vara att betrakta som bygdekyrkor, vars byggande initierats av ett bygdekollektiv, antagligen under påverkan av ärkebiskopssätet i Uppsala.¹⁹ Huruvida vi i detta landskap har att räkna med äldre, små egenkyrkor, vilka inte kommit att övergå till att bli sockenkyrkor, är i dagsläget ovisst.

Till sist något om prästgårdars tillkomst. Denna diskussion har fått ett intressant tillskott med Elisabeth Gräslund Bergs doktorsavhandling. I de exempel som ges och i den diskussion som där förs, menar författaren att prästgårdar torde vara ett tämligen sent påfund i socknarna; i flera fall tillkomna under sent 1200-tal och 1300-tal.²⁰ I många delar tror jag att Gräslund Berg är inne på rätt spår. I ett fall, Alfta i Hälsingland, menar hon att prästgården måste ha ett äldre ursprung.²¹ Till detta frågekomplex, med den sena datering vad gäller tillkomsten av prästgårdar i Sverige som Gräslund Berg ger, uppstår frågan hur sockenpräster försörjdes före slutet av 1200-talet. I ett initialt, tämligen flytande, sockenbildningsskede under 1200-talet torde flera möjligheter stå att finna, dock inget uppenbart eller i källorna betygade. Här sviker oss de skriftliga källorna. Jag tror att Gräslund Bergs resultat delvis är en följd av källsituationen: det är svårt att finna tidigmedeltida dokument, som kan belysa situationen före omkring 1300. Det är min uppfattning att prästgårdar har kunnat tillskapas och tilldelats sockenpräster redan i sockenbildningens initiala skede, men att detta inte kan bekräftas i det skriftliga källmaterialet. Vi måste därför arbeta med hypoteser.

Jag har nyligen, och som en fortsättning på ett något trevande försök i min avhandling från 1990, försökt att analysera och uppställa hypoteser om hur kyrka och prästgård tilldelats i Hälsingland.²² Jag nöjer mig här med att endast ge två exempel:

18 Möjligen har det så kallade Västerhus kapell på Frösön i Jämtland kunnat vara en sådan egenkyrka med patronatsrätt för den släkt som antagligen uppförts och ägt denna kyrka, se härom Nilsson 1996; Holm 2012.

19 Se Brink 1990, s. 160.

20 Gräslund Berg 2004, s. 176.

21 Gräslund Berg 2004, s. 151–154.

22 Brink 2015 respektive Brink 1990, s. 361–366.

Harmånger

Harmångers kyrka och prästgård ligger någorlunda centralt i huvudbygden, som idag grupperar sig på båda sidor omkring Harmångersån, och som tidigare måste haft namnet **Harma* 'den steniga ån'.²³ Idag ingår kyrkan i den lilla centralorten Harmånger medan den i äldre tid låg i byn Bringsta, som bär ett namn som avslöjar att byn har förhistoriska anor. Bringsta är belägen strax väster om Kyrksjön, som utgör en rest av en gammal havsvik som sträckt sig in till centrala Harmångersbygden, en vik som burit namnet *Harmånger 'ångern* (havsviken), där ån **Harma* mynnat ut i'. Som framgår av en skifteskarta från 1841 (som återanvänts vid laga skiftet 1861) låg kyrkan i byn Bringsta. Prästgården ser av allt att döma ut att ha tilldelats mark eller ha fått mark utbruten från byn, alternativt ha övertagit den östligaste gården i Bringsta.²⁴

Sockennamnet *Harmånger* bör uppfattas som ett bygdenamn, avseende bygden omkring den idag helt uppgrundade havsviken, varav dagens Kyrksjön alltså är en rest. Kyrkan är belägen på sydvästra sidan av denna sjö. Det som är notabelt är alltså att socknen bär namn efter bygden, medan kyrkan av allt att döma byggts i och på mark tillhörig en by, som också fått ge plats åt ett prästbord. En rimlig hypotes förefaller att vara att kyrkan fått, tilldelats, köpt eller konfiskerat en gård (den östligaste) i byn Bringsta, och där byggt kyrka och tillskapat ett prästbord. Av denna analys torde det inte gå att fastställa huruvida kyrkan byggts av en enskild person i byn Bringsta eller om kyrkan har uppförts gemensamt av bygden i Bringsta; kanske har man kollektivt samlat in medel för att köpa in den östra gården i Bringsta och där uppföra kyrka och prästgård. Det förefaller rimligt – av kartbilden att döma, med det rumsligt intima sammanhanget mellan kyrka och prästgård – att tänka sig att ett prästbord tillskapats redan vid kyrkans uppförande och att detta skedde samtidigt. Det skall samtidigt betonas att detta är en hypotes som är svår att leda i bevis.

²³ Brink 1990, s. 265.

²⁴ LMV, Harmånger, nr 40, Laga skifte.

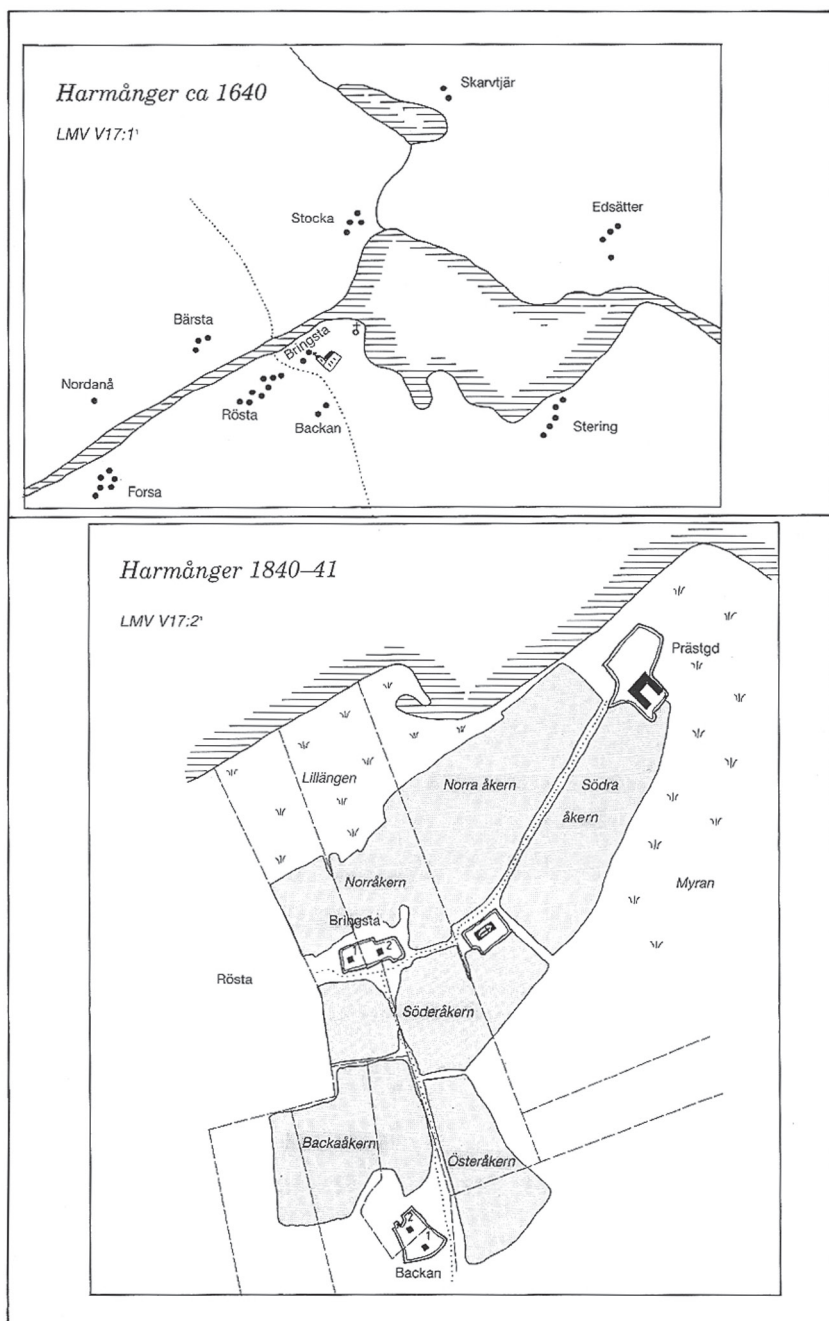

Fig. 1. Renritningar av två lantmäterikartor från 1640-talet samt 1840–1841 utvisande situationen i centrala Harmånger (efter Brink 1990, s. 263).

Gnarp

Situationen i Gnarp liknar den i Harmånger: socknen bär ett bygdenamn, *Gnarp*, som enligt min mening bör ha avsett den påfallande bergsformationen som ligger som en ”kork” i Gnarpsdalen. Kyrkan är av allt att döma uppförd i byn Röde, som avslöjar sig som säkerligen ett förhistoriskt namn, och som 1642 bestod av 4 gårdar, där den västligaste gården närmast kyrkan tillika utgjorde sockens prästgård (nr 4 i fig. 2). Kyrkan har alltså tilldelats mark i en by och prästen har uppenbarligen erhållit såsom prästbord den gård som låg närmast kyrkan. En rimlig hypotes torde vara – på samma sätt som i föregående fall, Harmånger – att kyrkan fått, tilldelats, köpt eller konfiskerat den västligaste gården i byn i Röde och där uppfört kyrka, och enligt min mening har detta sannolikt skett samtidigt vid tillskapandet av ett prästbord.

Om man jämför detta med hur kyrkor kunnat tillskapas i Uppland, skiljer sig bilden åt. I många av de fall som analyserats av t.ex. Ann Catherine Bonnier, Sigurd Rahmqvist och Olle Ferm, är kyrkorna uppenbarligen uppförda på initiativ av någon frälsesläkt eller måhända kungen.²⁵ Möjligen finner vi i norra Uppland ”norrländska” exempel på kyrkor, som kan antas vara så kallade bygdekyrkor, uppförda av ett bygdekollektiv. Om så är fallet får framtida forskning utvisa.

25 Bonnier 1987; Rahmqvist 1996 (särskilt fallet *Vendel*); Ferm & Rahmqvist, 1985.

Fig. 2. Detalj ur geografisk karta från 1642 av Gnarps socken upprättad av Anders Börjesson (LMV). Av Notarum Explicatio framgår att gårdarna 1–3 i Röde by var skattehemman, medan Röde nr 4 utgjordes av Prästgården. Röde nr 1 var skattlagd till 9 öresland, medan nr 2 och 3 till 4 $\frac{1}{2}$ vardera, vilket kan antas betyda att dessa gårdar utgör en äldre, delad gård om 9 öresland. Här framgår också att Röde nr 1 var den största gården i byn, med ett utsäde om drygt 12 tunnor, nr 2 och 3 hade cirka 5 $\frac{1}{2}$ tunnor i utsäde vardera, medan prästgården hade drygt 7 tunnor utsäde.

Summary: *Church-Building according to the Law of Uppland and the Hälsinge Law*

It is a well-known fact that the Law of Uppland (*Upplandslagen*) has been used as a kind of palimpsest for the Hälsinge Law (*Hälsingelagen*), as the former has been used as point of departure when writing and editing the latter. Many passages in the Hälsinge Law have literally been taken over from the Law of Uppland, so also in the section on church law, or Church Code (*Kyrkobalken*). In the beginning of this section there are, in both laws, instructions for parishioners on how to build a church. The Hälsinge Law has here simply copied the Law of Uppland, but there are some minor deviations that are, from different perspectives, very illuminating and interesting. My question is: why did the editor of the Hälsinge Law introduce these deviations? One plausible reason is that there were factual differences between these two jurisdictions with regard to social, legal (especially regarding the possession of land) and other conditions, differences that impelled the editor to adjust the text. In a wider perspective this is also indicative of the making of the Hälsinge Law. In addition to the questions of church-building, the background of vicarages in the province of Hälsingland is also considered.

Bibliografi

Förkortningar

HL = Hälsingelagen
Kk = Kyrkobalken
LMV = Lantmäteriverket
UL = Upplandslagen
VgL = Västgötalagarna
ÖgL = Östgötalagen

Källor

Elektroniska källor

Fornsvenska textbanken, <http://project2.sol.lu.se/fornsvenska/> (2015-10-05).
”Hälsingelagen på fornsvenska, Kyrkobalken 1”, *Fornsvenska textbanken*.
”Upplandslagen på fornsvenska, Kyrkobalken 1”, i *Fornsvenska textbanken*.

Tryckta källor

- Svenska landskapslagar*, 1: *Östgötalagen och Upplandslagen*, utg. Åke Holmbäck & Elias Wessén. Stockholm: Geber, 1933.
- Svenska landskapslagar*, 3: *Södermannalagen. Hälsingelagen*, utg. Åke Holmbäck & Elias Wessén. Lund: Geber 1940.
- Svenska landskapslagar*, 5: *Äldre västgötalagen, Yngre västgötalagen*, Smålandslagens kyrkobalk och *Björköarätten*, utg. Åke Holmbäck & Elias Wessén. Stockholm: Geber, 1946.

Litteratur

- Andrä, Carl Göran, 1960. *Kyrka och frälse i Sverige under äldre medeltid*. Studia historica Upsaliensia, 4. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Bonnier, Ann Catherine, 1987. *Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250–1350*. Upplands fornminnesförenings tidskrift, 51. Uppsala: Upplands fornminnesförening.
- Brink, Stefan, 2015. "Bygdekyrkor eller egenkyrkor i Norrland?", Anna Forsling & Ulf Sporrang (red.), *Kyrkan i landskapet*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien.
- Brink, Stefan, 1991. "Sockenbildningen i Sverige", i Olle Ferm (red.), *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*. Studier till Det medeltida Sverige, 5. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, s. 113–142.
- Brink, Stefan, 2010. "Hälsingelagens ställning mellan väst och syd, och mellan kung, kyrka och lokala traditioner", i *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademiens årsbok*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och antikvitetsakademien, s. 119–135.
- Brink, Stefan, 2014. "Skatteböndernas roll under medeltiden", i *Historisk tidskrift* 134:1, s. 71–77.
- Feine, Hans Erich, 1960. "Die genossenschaftliche Gemeindekirchen im germanischen Recht", i *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 68, s. 171–196.
- Ferm, Olle & Sigurd Rahmqvist, 1985. "Stormannakyrkor i Uppland under äldre medeltid", i Robert Sandberg (red.), *Studier i äldre historia. tillägnade Herman Schück 5/4 1985*. Stockholm: Historiska institutionen, Universitetet i Stockholm, s. 67–83.
- Gräslund Berg, Elisabeth, 2004. *Till prästens bruk och nyttja. Jord till prästgårdar i Sverige under medeltid och tidig modern tid*. Meddelande från Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet, 128. Stockholm: Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet.
- Holm, Olof, 2012. *Självägarområdenas egenart. Jämtland och andra områden i Skandinavien med småskaligt jordäggande 900–1500*. Stockholm: Historiska institutionen, Stockholms universitet.
- Inger, Göran, 1988. "Den kyrkliga patronatsrätten i Sverige", i Magnus von Platen (red.), *Klient och patron. Befordringsvägar och ståndscirkulation i det gamla Sverige: Bokförlaget Natur och kulturs och Kungl Vitterhets historie och antikvitets akademien symposium den 21–22 januari 1988*. Stockholm: Natur och kultur 1988, s. 91–112.
- Kjöllerström, Sven, 1975. "Upplandslagens prästgårdar", i *Scandia* 41, s. 30–46.

- Nilsson, Bertil, 1996. "Det tidigaste kyrkobyggandet i Jämtland", i Stefan Brink (red.) *Jämtlands kristnande*. Projektet Sveriges kristnande. Publikationer, 4. Uppsala: Lunne, s. 133–144.
- Nilsson, Bertil, 1998. *Sveriges kyrkohistoria, 1: Missionstid och tidig medeltid*. Stockholm: Verbum.
- Nylander, Ivar, 1953. *Das kirchliche Benefizialwesen Schwedens während des Mittelalters. Die Periode der Landschaftsrechte*. Skrifter utg. av Institutet för rätthistorisk forskning. Serien I. Rätthistoriskt bibliotek, 4. Stockholm: Institutet för rätthistorisk forskning.
- Nylander, Ivar, 1968. "Patronatsrätt", i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, 13, sp. 136–138.
- PRE = *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, begründet von J.J. Herzog*, 3. Aufl., red. Albert Hauck & J. J. Herzog. Leipzig 1896–1913.
- Rahmqvist, Sigurd, 1996. *Sätesgård och gods. De medeltida frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria*. Upplands fornminnesförenings tidskrift, 53. Uppsala: Upplands fornminnesförening.
- Schalling, Erik, 1920. *Den kyrkliga jordens rättsliga ställning i Sverige. En rätthistorisk undersökning*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Schalling, Erik, 1936. *Kyrkogodset i Skåne, Halland och Blekinge under dansk tid. Rätthistorisk utredning på offentligt uppdrag verkställd*. SOU 1936: 28. Ecklesiastikdepartementet. Stockholm: Nord. bokh. i distr.
- Smedberg, Gunnar, 1973. *Nordens första kyrkor. En kyrkorättslig studie*. Bibliotheca theologiae practicae, 32. Lund: Gleerup.
- Stefan Brink, 1990. *Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell indelning i Norden*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi, 57. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Stutz, Ulrich, 1913. "Eigenkirche – Eigenklöster", i PRE, 23, s. 364–377.
- Stutz, Ulrich, 1937. "Ausgewählte Kapitel aus der Geschichte der Eigenkirche und ihres Rechtes", i ZRG KA, 26, s. 1–85.
- Stutz, Ulrich, 1961. *Geschichte des kirchlichen Benefizialwesens von seinen Anfängen bis auf die Zeit Alexanders III; aus dem Nachlass erg. und mit Vorwort vers. von Hans Erich Feine*, 2. Aufl. Aalen.
- ZRG KA = *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung*. Weimar: Böhlau, 1911–.